

РЕЦЕНЗИЯ

от **проф. д-р Евгения Калинова** – катедра „История на България“,
Исторически факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

за дисертационния труд на **Явор Иванов Станчев** - докторант на
самостоятелна подготовка в Катедра „Нова и съвременна история“ на Историческия
факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

**на тема: „Съветско-български политико-икономически отношения
(1985–1991 г.)“**

за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

Данни за докторанта:

Явор Иванов Станчев е роден на 28 септември 1968 г. в София. През 2009 г. завършва като бакалавър специалност „История“ в СУ „Св. Климент Охридски“. През 2011 г. се дипломира като магистър в две специалности - „История“ и „Международни отношения“, съответно в Историческия и в Юридическия факултет на Софийския университет. Тези образователни квалификации се допълват взаимно и са добра основа за разработването на проблематиката, на която е посветен дисертационният труд.

През 2016 г. Явор Станчев е зачислен като докторант на самостоятелна подготовка в катедра „Нова и съвременна история“ в Историческия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ с научен консултант проф. д-р Искра Баева. Същата катедра е обсъдила дисертационния труд и го е одобрила за защита, за която е открита съответната процедура.

Оценка на дисертационния труд:

Темата, към която Явор Станчев е насочил своя изследователски интерес, е сериозна и значима както с оглед на запълването на съществени празноти в родната историография, така и заради необходимостта от по-задълбочено вникване в генезиса на проблеми, които и днес имат своята актуалност. Трансформацията на отношенията между България и СССР в края на Студената война едва ли скоро ще бъде докрай прочетена страница – дори и само поради това, че големи архивни масиви още не са достъпни. Професионалното предизвикателство при разработването на темата на дисертацията е да се отсеят стойностните изследвания, да се издирят нови документални източници, да се прочетат критично мемоарните свидетелства и да се реконструира картината на двустранните отношения на фона на промените в СССР и България, на процесите в Източния блок и на глобалното противопоставяне. Този изследователски фокус позволява разполагането на дисертационния труд в полето на общата история, а не само на българската, въпреки твърдението на докторанта, че *„изследването ще представя преди всичко българската гледна точка“* (с. 3) – нещо, което е разбираемо с оглед на труднодостъпните съветски архиви. Другото

предизвикателство е съчетаването на изследването на политически и икономически проблеми, тъй като вторите изискват допълнителна подготовка, каквато историците не винаги притежават. В случая обаче политика и икономика вървят „ръка за ръка“ и е практически невъзможно да бъдат отграничени и в този смисъл намирам фокусирането на темата за българо-съветските отношения върху техните политико-икономически аспекти за напълно оправдано.

Дисертационният труд се състои от увод, „Историческо въведение“, три глави, заключение, библиография, списък със съкращения и приложения, с общ обем от 417 страници. В **уводната част** докторантът очертава значимостта на избраната тема най-вече от гледна точка на значението и ролята, която СССР има за България в годините на социализма. От аргументиране обаче се нуждаят хронологическите граници на изследването, фиксирани в заглавието (1985 и 1991 г.), както и вътрешната периодизация, въз основа на която са обособени трите глави в дисертацията (впрочем, това е направено доста по-успешно в автореферата). Приложеният проблемно-хронологичен подход е уместен и структурата е логична, но Явор Станчев би могъл да потърси заглавия на главите и параграфите, които да са по-раздвижени и изразяващи същността на процесите. В увода се представени накратко архивните колекции на Централния държавен архив и Архива на МВНР, използвани при изследването. Те са надеждна основа за изследването и доказателство за добрата ориентация на докторанта в изворовата база за периода. Явор Станчев би могъл да допълни това представяне на документите с уточняване кои от тях вече са публикувани и в научно обръщение и въвеждането на кои е негова заслуга, както и с уточняване на (не)възможността за използване на чуждестранни архиви и наличието или липсата на документални сборници или сайтове с чуждестранни документи. Отлично впечатление прави стремежът на докторанта да използва максимално мемоарни свидетелства по темата (напр. тези на Т. Живков, М. Горбачов, Б. Елцин, Р. Рейгън, М. Тачър и др.) – при липсата на достатъчно достъпни документи, особено от съветските архиви, тези спомени са много ценни за уточняване на политиките и резултатите от тях. Бих препоръчала към тях да се добави и мемоарната книга на Ив. Боев „На крачка зад държавния глава“. В увода присъства и изброяване на някои български и чуждестранни автори с публикации по темата на дисертацията, но то няма как да се определи като историографски преглед/обзор поради неговата непълнота и липсата на анализ за вече постигнатото и неговата научна стойност. Ако докторантът беше направил подобен анализ, щеше по-ясно да открие своите изследователски задачи и новото, което дисертационният труд внася в проучването на темата. Впрочем, от библиографията в края на дисертацията е видно, че са използвани близо 40 заглавия на български и руски език.

Съвсем резонно Явор Станчев е включил след увода един, макар и кратък, ретроспективен поглед към българо-съветските отношения преди 1985 г., озаглавен „**Историческо въведение**“. Той дава представа за характера на тези отношения от

началото на 60-те години, когато Тодор Живков се утвърждава във властта. Би било логично да се засегне и предходният етап, започващ с включването на България в съветската сфера след Втората световна война, още повече, че той е и сред най-изследваните от българската историческа наука. Докторантът би могъл да покаже познаване на историографските постижения и на тази основа да очертае периодите и проблемите в двустранните отношения до 1985 г. Във въведението е обособен само един параграф, отнасящ се до „всестранното сближаване“ при Л. Брежнев. Логично е да се обособят още един или два за отношенията по времето на другите съветски лидери до М. Горбачов. Още в тази част е налице един недостатък, който присъства в цялото изложение – прекалено дълги цитати и то не от документи, а от научни изследвания. Същевременно докторантът се стреми да разполага двустранните отношения в контекста на Втората студена война, с което демонстрира добра историческа култура.

Първата глава на дисертационния труд представя политическите и икономическите отношения между СССР и България в периода 1985 – 1987 г. Във въвеждащия параграф се проследяват накратко действията на новия съветски лидер М. Горбачов през първите две години на управлението му, като това е сторено най-вече върху мемоарните свидетелства на самия Горбачов, М. Тачър и посланика на СССР в САЩ Анатолий Добринин. Бих препоръчала от заглавието на параграфа да отпадне влиянието на политиката на Горбачов върху българо-съветските отношения 1985-1986 г., той като то е предмет на следващите параграфи, а в този има само няколко оценки, които не са подкрепени с доказателства или позоваване на изследвания и звучат по-скоро публицистично. Докторантът би могъл да уплътни картината на управлението на Горбачов, като привлече и публикации по темата на руски и други историци (напр. Зубок, Владислав. Провалената империя. Съветският съюз от Сталин до Горбачов.).

Вторият параграф на първа глава обрисова подробна картина на двустранните отношения на различни нива и в различни сфери. Явор Станчев се е справил добре с предизвикателството да проследява политическите и икономическите промени в България и СССР и едновременно с това да оценява как те влияят на двустранното общуване. Анализирани са ключови документи от срещите между Т. Живков и М. Горбачов през септември 1984 г. и октомври 1985 г., като докторантът извлича от тях информация както за състоянието на икономиките на двете страни, така и за подходите на двамата лидери към натрупващите се проблеми. Открити са различията в техните разбирания, които според Явор Станчев стават все по-видими, но все още не водят до влошаване на отношенията между двамата. Разбира се, авторът би могъл да отбележи дали и доколко тези срещи са били обект на анализи в българската историческа наука и дали неговите оценки съвпадат с тези на други изследователи (И. Баева, Ил. Марчева, Г. Никова). Бих оценила като приноси онези части от изложението, в които на основата на архивни документи е представено състоянието на икономическото сътрудничество – договорноправната му основа; значението на договореностите за доставка на газ от Ямбургското находище в дългосрочен план; постигнатото в сферата на атомната

енергетика, електрониката и изследването на космоса. Висока оценка заслужават усилията на докторанта да вникне в еволюцията на вижданията на М. Горбачов за преодоляването на икономическата рецесия. За да формулира своята оценка за предлаганите от съветския лидер решения, Явор Станчев привлича аргументи от теоретични изследвания в икономическата сфера. Изводът му е, че първоначално Горбачов не поставя под съмнение нуждата икономиката да се управлява централизирано и Комунистическата партия да играе решаваща роля и това е *„най-голямата грешка в управленската концепция на Горбачов“* (с. 52-54), но в началото на 1986 г. признава, че е добре да се даде по-голяма свобода на стопанските субекти (с. 63-69). На този подход е противопоставена политиката на Т. Живков за въвеждане на пазарни механизми и активизиране на контактите с ФРГ и Япония. Тук докторантът можеше да подкрепи своите съждения и с вече постигнатото в българската историография. Тук бих посочила неоправданото отсъствие от цялата дисертация на такова сериозно изследване като монографията на Илияна Марчева *„Политиката за стопанска модернизация в България по време на Студената война“* (2016), а също и книгата на Евгений Кандиларов *„България и Япония. От Студената война към XXI век“*, (2009). От повече аргументи, а защо не и статистически данни от изследвания за СССР, се нуждаят и някои авторски оценки за Горбачов – напр. че той *„така и не успява да намери верните управленски решения нито в областта на икономиката, нито във вътрешната политика“* и *„постига успехи единствено по отношение на гласността. И се проваля напълно както във вътрешнополитически план, така и в икономически такъв.“* (с. 72, 73). Като цяло обаче Явор Станчев успява убедително да докаже извода в края на параграфа, че *„независимо от различните теоретични постановки, засягащи икономиката... политическото сътрудничество между СССР и България продължава да се развива нормално до края на 1986 г., предвид добрите (макар и привидно) отношения между двамата лидери Михаил Горбачов и Тодор Живков“* (с. 115).

Третият параграф е посветен на 1987 г., която ще се окаже ключова за икономическата стратегия и на двете страни – М. Горбачов лансира *„перестройката“*, а Т. Живков – своя вариант за *„преустройство“* – Юлската концепция. В изложението определено е даден превес на действията на Живков, насочени към въвеждане на пазарни механизми и *„отваряне“* на икономиката към Запада. Отделено е нужното място на поредното му посещение във ФРГ (юли 1987 г.) и особено на това в Китай (май 1987 г.), което дава тласък на реформаторската програма на Живков. И тук докторантът би могъл да използва в по-голяма степен изследванията на Ил. Марчева, Г. Никова, И. Баева, Е. Кандиларов (книгата му *„Източна Азия и България“*, 2016), Д. Вачков и М. Иванов (монографията им *„Българският външен дълг 1944-1989“*, 2008), а дори и факти от книгите на журналиста Хр. Христов *„Империята на задграничните фирми“*, 2009 и *„Тайните фалити на комунизма“*, 2007). Добър анализ е направен на срещата на Живков с външния министър Едуард Шеварднадзе, на която българският лидер все по-открито демонстрира желание за реформи, съобразени с българската специфика. Докторантът се

стреми към формулиране на собствени оценки на базата на архивните документи за изработването на Юлската концепция, подробно проследява мненията на водещи икономисти и политици и успешно изяснява българския подход към реалните икономически проблеми в сравнение с този на Горбачов. Логично с оглед на значимостта ѝ, голямо място (с. 169-185) е отделено на срещата между Горбачов и Живков през октомври 1987 г., която разкрива принципното разминаване във вижданията им най-вече за бъдещата роля на партията. Според Явор Станчев *„много е вероятно именно след тази среща Горбачов да е взел решение да отстрани Живков от властта“* (с. 171). С оглед на баланса в изложението бих препоръчала да се представи по-подробно реформената програма на Горбачов, за да се прецизира оценката на докторанта, че *„без съмнение, основен проблем на Горбачов е икономическото му невежество. Той така и не може да осъзнае, че не е в състояние да реши множеството натрупани проблеми в една затворена икономическа система, като съветската и тази на СИВ“* (с. 129).

Ядрото на **втората глава** на дисертацията са съветско-българските политически и икономически отношения през периода 1988 – 1989 г. Подробно е представен опитът на българското ръководство в началото на 1988 г. да изработи *„нов модел“* на икономическото сътрудничество със Съветския съюз в духа на Юлската концепция. В същото време докторантът твърди, че вниманието на Горбачов е най-вече към подобряване на съветско-американските отношения и заради преговорите със САЩ за съкращаване на стратегическите ядрени оръжия със среден обсег му е нужно единството на Източния блок. Това, според Явор Станчев, е причината Горбачов да остави Живков на власт през 1988 г., макар че *„без съмнение, още през 1988 г. търси повод да отстрани Тодор Живков от всички партийни и държавни постове“* заради водената от него *„самостоятелна външна политика, която отговаря на българските национални интереси, но в никакъв случай не отговаря на съветските интереси“* (с. 216). Бих отбелязала, че категоричността, с която са направени тези твърдения, изисква по-сериозна аргументация, а подобен изказ („без съмнение“, „безспорен факт е“ и др. под.) се среща на доста места в текста. С приносен характер в тази глава са страниците, посветени на положителното развитие на икономическите и научно-техническите отношения между България и СССР през 1988 г. в резултат на изпълнението на подписаните вече споразумения. Същата оценка заслужава и анализът на архивни документи от късната есен на 1989 г., който хвърля светлина върху начина, по който в новите условия след свалянето на Живков се гледа на бъдещето на българо-съветското сътрудничество. Забележките ми към тази глава са свързани с относително малкото място, отделено на процесите в СССР през 1988 – 1989 г., както и с пълното отсъствие на такова важно събитие като *„възродителния процес“*, изселническата вълна от лятото на 1989 г. и кризата в българо-турските отношения, още повече, че те са важна тема в последната среща между Живков и Горбачов през юни 1989 г.

Във втората глава е включен и параграф, озаглавен „Революциите в Източна Европа и края на Студената война 1989 г.“, чието място според мен е в началото на следващата глава, тъй като пресъздава разпадането на Източния блок и промените в СССР и България през 1990-1991 г., а това е хронологическият обхват на **третата глава**. Първите два параграфа от нея заслужават висока оценка. На основата на архивни документи от фонда на Министерския съвет, голяма част от които се въвеждат за първи път в научно обръщение, докторантът проследява трансформацията в българо-съветските отношения в резултат на политическите и икономическите промени в двете страни. Неговото предположение е, че забавянето на важни съветски доставки за България през 1990 г. е плод не толкова на сериозните затруднения на съветската икономика, а *„много по-вероятно е политическите промени в България, свързани с постигнатия консенсус между управляващи и опозиция за премахване на ръководната роля на Комунистическата партия и социалистическия характер на държавата, да са повлияли много по-силно на Горбачов и той да е взел решение за по-сериозно съкращаване на доставките за България“* (с. 307). Потвърждение могат да дадат само съветските архиви, но това, което Явор Станчев документално изяснява, е желанието на двете страни да преминат към пазарен механизъм на сътрудничество, като въведат плащания в свободно конвертируема валута и търговия по световни цени. Това е качествено нов етап в отношенията между тях, който не минава без сътресения за българската икономика. Те са представени във втория параграф на главата, отнасящ се за 1991 г. Изводът на докторанта на базата на изследвания на икономисти е, че спадът на икономическия растеж през 1990 и 1991 г. се дължи на проблемите в търговско-икономическото сътрудничество с най-големия търговски партньор - Съветския съюз, на влошаването на международната обстановка и на прехода от планова към пазарна икономика. Много успешно са проследени – отново на основата на архивни документи, опитите на правителството на Димитър Попов да продължи икономическото сътрудничество със съветската страна и да сключи нов междудържавен договор. Приносен характер има страниците, разкриващи готовността на правителството да участва в реорганизацията на СИБ в нова икономическа организация, която да съдейства за сътрудничеството между държавите-членки на пазарна основа и за интегриране на техните икономики в световните стопански отношения. Значително по-обстойно в сравнение с преходната глава са представени събитията в Съветския съюз през 1990 и особено 1991 г. и на техния фон докторантът описва българския стремеж за развиване на икономическите връзки с РСФСР, въпреки че за България приоритет вече имат тези със страните от ЕИО. Изводът му е, че Русия продължава да е стратегически партньор на България и доказателство за това са споразуменията за VI блок на АЕЦ „Козлодуй“ и за усвояване на Ямбургското газово находище, което позволява в дългосрочен план страната да получава природен газ на преференциални цени.

Към главата е „прикачен“ трети параграф, който хронологически излиза извън нейните рамки, защото обхваща периода 1985-1991 г., а тъй като е посветен на

културните връзки, не съответства на темата на дисертацията, насочена към политико-икономическите отношения. Смятам, че работата на Явор Станчев няма да загуби, ако този параграф отпадне, защото изследването на културното сътрудничество е нещо повече от регистриране на културни прояви, изисква различен подход и познаване на друг тип изследвания. Бих препоръчала при бъдещи занимания на докторанта с двустранните отношения като цяло, този проблем действително да намери в тях подобавашо място.

В **заклучението** на дисертацията докторантът е представил в синтезиран вид основните акценти от изложението и своите изводи. В приложената библиография са включени раздели с архивните документи, мемоари и публицистика, изследвания и периодични издания. Би било полезно да се прецизира оформлението (едва ли е нужно изброяването на всички архивни единици – достатъчно е пояснение от кои архиви са, придружено с описание на съответните фондове). Приложените карти са добра илюстрация, допълваща изложението.

Като цяло, дисертационният труд има оригинален характер. Използваният изследователски подход е адекватен, а в езиково отношение докторантът се е опитал да заложи на ясения научен изказ. Все пак, бих отправила препоръка за още една редакция на текста както поради големия брой правописни грешки, така и за отстраняване на често допускани хронологически размествания и дразнещи неточности (напр. на с. 30 – „на 9 септември 1944 г. властта преминава под контрола на новосъздадения Отечествен фронт“; с. 50 – в текст за 1985 г. се твърди, че „в словото си Тодор Живков засяга и въпроса за изселническата кампания, засягаща над 300 хиляди български граждани от турски произход, които напускат страната в посока Република Турция“; с. 367 – Главлит в България „функционира между 1950 и 1958 г.“).

Публикации и автореферат:

Докторантът има две публикувани статии, а две са под печат. Всички изясняват моменти, свързани с темата на дисертацията. В завършения текст на дисертационния труд съществено място заемат изследванията на докторанта по проблемите, представени в публикуваните статии „Българо-съветски политико-икономически отношения 1985-1989 г. – между идеологията и прагматизма“ и „България – СССР. Аспекти на икономическите връзки през 80-те години на ХХ век“.

Представеният автореферат коректно отразява основните моменти в съдържанието на дисертационния труд.

Заклучение:

Дисертационният труд е доказателство за изследователския потенциал и професионализъм на докторанта и затова предлагам на уважаемото научно жури да присъди на Явор Станчев образователната и научна степен „доктор“.

7. 02. 2018 г.

проф. д-р Евгения Калинова